

Azra Hromadžić*

Lejla Čavkić*

RELIKVIJE BUDUĆE PROŠLOSTI: PRAZNI DOM PENZIONERA U BIHAĆU

Sažetak

Ovaj članak propituje rascjep između dominantnih diskursa tranzicije/privatizacije i postsocijalističke živuće realnosti na primjeru Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini proces ekonomske i političke tranzicije dodatno je zakompliciran bremenom ratnih zbivanja, tako da u bosanskom slučaju svjedočimo dvostrukoj tranziciji (double transition): iz rata u »mir« i iz socijalizma u kapitalizam. Inspirirani našom etnografijom praznine i foto esejima "Junkyards of the Future Past" (De Genova, 1997) i "Days of Destruction, Days of Revolt" (Hedges & Sacco, 2012), u ovom članku analiziramo učinke bosanske »tranzicije« kroz prizmu - dakle genealogiju i biografiju - jedne »prazne« ustanove u Bihaću. Ova je građevina nikad dovršeni Dom penzionera koji u strogom središtu poslijeratnog i postsocijalističkog Bihaća, grada na sjeverozapadnom rubu Bosne i Hercegovine, zjapi sablasno (polu)prazan, kao kostur, sjenka i simbol nikad dostignute buduće prošlosti i tranzicijske, korumpirane, privatizacijske sadašnjosti. Etnografski je fokus na građevinu, a ne na »mjesto« ili »populaciju«, namjeran, jer oslikava važnost materijalnih, opipljivih stvari u kontekstu transformacije vlasništva. Naime, smjestile smo ovu glomaznu, napuštenu i sablasnu građevinu u sferu političke ekonomije u antropološkom, dakle, širokom i kontekstualiziranom, smislu te fraze. Ukratko, koristimo praznu građevinu kao analitički i hermeneutički »alat« s kojim ćemo obuhvatiti, opisati i razjasniti učinke poslijeratne i postsocijalističke »tranzicije« na »ljude i objekte« u kontekstu Bihaća i šire.

---

* Maxwell škola građanstva i javnih poslova Sveučilišta u Syracuse, 209 Maxwell Hall, US- 13244 Syracuse, NY, ahromadz@maxwell.syr.edu

* Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću, Luke Marjanovića b. b., BA- 77 000 Bihać, lejla.cavkic@gmail.com

Ključne riječi: *praznina, tranzicija, vlasništvo, socijalizam i postsocijalizam, rat i poslijeratni mir, materijalnost, etnografija, Bosna i Hercegovina, Bihać*

»Nepostignute budućnosti samo su grane prošlosti; mrtve grane.«

(Calvino, 1972:29)

1. Uvod u prazninu¹

Teoretski su, politički i svakodnevni diskursi »tranzicije« u Jugoistočnoj Europi mnogoslojni, te se mogu svrstati u dvije dominantne paradigme.

Prve su teorije, političke ideje i svakodnevne konstrukcije, najčešće proizvedene od strane neoliberalnih ekonomista i većine međunarodnih organizacija, u kojima dominira matrica linearnog »prelaska« iz socijalizma u kapitalizam, dakle iz centralno-kontroliranog političkog sustava i ekonomskog tržišta u sustav slobodnog tržišta i političke demokracije. Većina problema vezanih za tranziciju u ovim se diskursima objašnjava ili kao rezultat socijalističkog naslijeđa koje »omete« tranziciju ili kao privremena barijera uzrokovana kompleksnošću samog procesa i konteksta (vidi Pelkmans, 2003; Verdery, 2003).

S druge strane, antropolozi i sociolozi proizveli su mnogobrojne kritike »tranzitologije« u kojima problematiziraju gore navedenu ideologiju linearne evolucije iz socijalizma u kapitalizam. Njihove kritike nude složeniju, nelinearnu sliku transformacije ekonomsko-političkog sustava i svakodnevnog života u teritorijima označenim kao »tranzicijski« (vidi, između ostalih Creed, 1997; Burawoy & Verdery, 1998; Gal, 1994; Humphrey, 1999, 2002; Verdery, 2003). U ovim, najčešće etnografski iscrpnim i obogaćenim studijama, dominiraju raznovrsna »lokalna« iskustva »tranzicije« gdje se socijalizam i kapitalizam temporalno preklapaju i iskustveno isprepliću. Ove studije nude konkretne primjere koji ukazuju na

---

¹ Ovaj članak dio je dugogodišnjeg projekta koji istražuje politiku, etiku i poetiku brige za stare i nemoćne u kontekstu poslijeratnog i postsocijalističkog Bihaća. Istraživanje i pisanje ovog rada financijski su podržali: Aging Studies Institute, Syracuse University (2013-2014) i Appleby-Mosher Fund, Maxwell School, Syracuse University (2012-2014).

paletu transformacija središnje socijalističke proizvodnje, radništva, vlasništva, političke organizacije i ekonomskog sustava u alternativne forme perifernog kapitalizma (Burawoy, 2001), pseudo-feudalne oblike trgovine i razmjene (vidi Humphrey, 1991), rekonfiguracije obiteljske skrbi (vidi Hromadžić, 2015b), te u nove prakse zaduživanja i dugovanja (Jašarević, 2011). Ove tektonske, nelinearne društvene transformacije nominalno su tranzicijske, ali one u praksi često odstupaju od tipičnog narativa neoliberalne ekonomije i demokracije. Na primjer, s jedne strane svjedočimo simultanoj masovnoj proizvodnji i cirkuliranju izvještaja, prijedloga, planova (vidi Majstorović i dr., 2016) ciljeva i pozitivnih imidža »tranzicije« i »razvoja«, dok s druge strane uočavamo razmnožavanje praksi nepotizma, klijentalizma (vidi Kurtović, 2016), pa čak i jačanja »državne« tj. birokratske kontrole (Pelkmans, 2003:124), često pod maskom »tranzicije«, a u svrhu osobnih, političkih i ekonomskih interesa (Divjak i Martinović, 2009).

Unutar ovih okvira, privatizacija² državnog (bivšeg kolektivnog) u privatno vlasništvo-proces koji je David Harvey (2003; 2004) briljantno nazvao »akumulacija kroz oduzimanje« (*accumulation through dispossession*) i što je Timothy Mitchel (1999:28) okarakterizirao kao kaotično preuzimanje kolektivnog vlasništva (*chaotic relocation of collective resources*) izniče kao najkritičniji moment »tranzicije«. Ove složene transformacije uvjetovane su masom međunarodnih, nacionalnih, subnacionalnih i lokalnih političkih, ekonomskih, društvenih i osobnih interesa koji se isprepliću na svim nivoima i utiču na dinamiku »tranzicijske« svakodnevice.

U ovom članku etnografski propitujemo rascjep između dominantnih diskursa tranzicije/privatizacije i postsocijalističke živuće realnosti na primjeru Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini proces ekonomske i političke tranzicije dodatno je zakompliciran bremenom ratnih zbivanja, tako da u bosanskom slučaju svjedočimo dvostrukoj tranziciji (*double transition*): iz rata u »mir«, i iz socijalizma u kapitalizam. Ova je dupla transformacija

---

² »Privatizacija« kao takva uključuje »interakciju između države i privatnih poslovnih ljudi i/ili kompanija, kakva postoji i u slučajevima bilo kakvog oblika javnog ugovaranja ili javnih nabavki« (Divjak i Martinović, 2009:8).

birokratski labirint podložen masovnoj korupciji, tako da se o Bosni i Hercegovini u kontekstu tranzicije često govori kao o »zarobljenoj državi«, u kojoj su »sve razine vlasti i državne institucije u visokoj mjeri zahvaćene korupcijom« (Divjak i Martinović, 2009:37). Kroz složene, ratom zamagljene procese transformacije prvo kolektivnog u državno, a zatim državnog u »privatno« vlasništvo,³ etnonacionalne elite, vladari države i monopolizatori procesa privatizacije, ostvaruju masovne osobne interese na račun sve siromašnijeg, obespravljenog i istrošenog građanstva.

U isto vrijeme, dominantni se akademski diskursi o Bosni i Hercegovini gotovo isključivo bave ratnim i poslijeratnim zbivanjima, dakle pristupaju Balkanu kroz rigidne prizme etnonacionalizma. Na taj način oni zamagljuju mnoge značajne pojave, uključujući napola-vidljive, krajnje netransparentne, korupcijom zaražene transformacije vlasništva, koje su pokrenute tijekom ratnog vihora i koje su najčešće ostale pravno nevidljive, arhivski neuknjižene i slabo istražene. Današnje političke elite i njihove političke partije (iste one koje su započele rat i koje su svoju moć ojačale ratom, a legitimitet poslijeratnom, izvana reguliranom institucionalizacijom etnonacionalnog poretka (vidi Hromadžić, 2015a) danas su središta masovnih klijentalističkih mreža. Kroz ove »ugrađene mreže«⁴ nove lokalne elite kontroliraju pristup zapošljavanju, donacijama, tenderima, alternativnim poslovima, platama i vizijama budućnosti (vidi Kurtović, 2011; Mujanović, 2014; Pugh, 2002; Donais, 2002, 2005). Učinci su ovih djelovanja opipljivi i bolno prisutni u svakodnevnom životu »običnih ljudi« koji kroz poreze plaćaju troškove ovih procesa, uključujući »neracionalne troškove

---

³ *Transparency International* u svom izvještaju iz 2009-e godine navodi da se kroz procese odlaganja prave privatizacije, te kroz kvazi socijalne političke izborne retorike i centralizaciju ovlaštenja u rukama nekolicine ratom proizvedenih elita iza »paravana odvija nesmetana pljačka državne [donedavno zajedničke tj. radničke] imovine« (Divjak i Martinović, 2009:34).

⁴ *Embedded networks* ili ugrađene mreže pojam je koji koristi *Transparency International* da bi dočarao »interesne grupe povezane sa strukturama na vlasti, a koje kroz sukob interesa i stavljanje ličnih interesa iznad javnih ostvaruju protupravnu korist, a na štetu građana« (Divjak i Martinović, 2009:33).

poslovanja poduzeća, njihove subvencije, te plate zaposlenih u ogromnom javnom sektoru zaraženom nepotizmom« (Divjak i Martinović, 2009:33).

Masovni prošlogodišnji protesti, tijekom veljače, u bosanskim periferijama (vidi Kurtović & Hromadžić, 2017), u bivšim industrijskim središtima i danas epicentrima postindustrijske nezaposlenosti, po prvi su put politički artikulirali neke od ovih razočaranja i izrazili politički gnjev, te su motivirali određeni broj uglavnom »lokalnih« znanstvenika da se ozbiljno osvrnu na pitanje socijalističkog naslijeđa i njegovih mnogobrojnih artikulacija (vidi Arsenijević, 2014; Hošić, 2016; Hromadžić, 2016; Archer et al., 2016; Kurtović & Hromadžić, 2017).

U članku se oslanjamo na ove studije, kao i na etnografsko/terensko i arhivsko istraživanje koje smo proveli u Bihaću,⁵ kako bi analizirali ono što nazivamo »relikvije buduće prošlosti«⁶. Inspirirani našom etnografijom praznine - dakle terenskim istraživanjem i teoriziranjem koje

---

⁵ Ovaj je članak temeljen na širem, dugogodišnjem terenskom istraživanju koje se od 2013-e godine bavi politikom, poetikom i problematikom brige za stare ljude u Bihaću. Istraživanje uključuje višemjesečnu participaciju, opservaciju i polustrukturirane intervjuue u jednom bihaćkom staračkom domu, kao i u bihaćkom Centru za socijalni rad.

⁶ Sintagma *buduća prošlost* konstrukcija je Reinhart Kosellecka, teoretičara povijesti, koji u svom poznatom radu *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* istražuje, između ostalog, iskustva prošlosti koja nameće modernost. On tvrdi da modernist nameće relokaciju ili pak »preseljenje« prošlosti i/u budućnost(i), te proizvodi svijet koji se ubrzano kreće prema nepoznatoj budućnosti koja krije mogućnost ostvarivanja utopijskih ideja. U ovom kontekstu, povijest izniče kao nova temporalnost te pruža nove načine asimilacije iskustva. Ova temporalnost moderne vodi do nemogućnosti usklađivanja iskustva prošlosti i sadašnjosti, te kao takva nam pomaže shvatiti da je svaka sadašnjost nekada bila zamišljena budućnost. Ovo saznanje nam također, tvrdi Koselleck (2004), može pomoći da se podnošljivije nosimo s nepredviđenim i nekontroliranim događajima izazvanim globalizacijskim silama. Sintagma *buduća prošlost* stoga je itekako relevantna u kontekstu naše studije, gdje se nepredvidivi i nekontrolirani tranzicijski događaji moguće jedino mogu tako i shvatiti i iskusiti: naime kroz povijesno shvaćanje, memoriju, utjelovljenje i kontekstualizaciju budućnosti iz pozicije prošle, utopijske socijalističke moderne.

Relikvije buduće prošlosti...

uzima prazninu kao artefakt svakodnevice te ispituje njen polivokalan društveni život (*polyvocal social life*) —i foto esejima “Junkyards of the Future Past” (de Genova, 1997) i “Days of Destruction, Days of Revolt” (Hedges & Sacco, 2012), u ovom članku analiziramo neke od gore navedenih fenomena »tranzicije« kroz prizmu - dakle genealogiju i biografiju - jedne »prazne« ustanove u Bihaću. Ova je građevina nikad dovršeni Dom penzionera koji u strogom središtu poslijeratnog i postsocijalističkog Bihaća, grada na sjeverozapadnom rubu Bosne i Hercegovine, zjapi sablasno (polu)prazna, kao kostur, sjenka i simbol nikad dostignute buduće prošlosti i tranzicijske, korumpirane privatizacijske sadašnjosti. Etnografski i analitički fokus na građevinu, a ne na »mjesto« ili »populaciju« jest smišljen, jer oslikava važnost materijalnih, opipljivih stvari u kontekstu transformacije vlasništva. Fokus na »objekte« dodatno je bitan jer je bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija za mnoge od svojih građana bila ne samo »zamišljena zajednica« (Anderson, 1991), već i opipljiva tekovina; oni su je doslovno zajednički gradili - njene putove, željeznice, mostove, zgrade i tvornice - putem organiziranih Omladinskih radnih akcija (Srđić, 1979). U Bosni i Hercegovini (i šire) mnoge od tih građevina danas zjape »prazne«, uhvaćene u čvorove etnonacionalizma, tranzicije, privatizacije i masovne birokratizacije podložne korupciji. Ovi prazni pejzaži nameću mnogobrojna pitanja koji prožimaju etnografiju praznine: Čije su to praznine? Koje se kontradiktorne snage i epistemi isprepliću da bi proizveli te praznine? Kako su iste proizvedene, u čiju korist, i prema kakvoj budućnosti? Kako stanovnici Bosne i Hercegovine, osobito Bihaća, žive, opisuju, objašnjavaju, nastanjuju ili ignoriraju ove praznine, te kako praznine postaju neočekivani izvori povijesno informirane kolektivne memorije, društvene kritike i »kulturne bliskosti« (Herzfeld, 2005)? Da bismo došli do odgovora na neka od ovih pitanja, u ovom članku koristimo prazninu kao analitički termin i kao etnografski artefakt, te etnografiju praznine kao metodološki i analitički alat koji nam dopušta da prazninu promatramo, ispituujemo i dočaramo kao polivalentno i plodno tlo za istraživanje širih društvenih, ekonomskih i povijesnih fenomena. Naime, smjestili smo ovu glomaznu, napuštenu i sablasnu građevinu u sferu političke ekonomije u antropološkom, dakle, širokom i kontekstualiziranom, smislu te fraze. Ukratko, koristimo praznu građevinu

kao analitički, etnografski i hermeneutički »alat« s kojim ćemo obuhvatiti, opisati i razjasniti učinke poslijeratne i postsocijalističke »tranzicije« na »ljudе i objekte« u kontekstu Bihaća.

2. Bihać, nekad i sad

Bihać je izrazito plodan znanstveno-istraživački kontekst gdje su socijalistička prošlost i poslijeratna kapitalistička sadašnjost izrazito vidljivi, isprepleteni i složeni. Područje oko Bihaća, poznato i pod imenom Krajina, u kojem živi oko 300 000 stanovnika (Federalni zavod za statistiku BiH, 2015:11), najsjeverozapadniji je dio zemlje i »zaboravljeno bosansko ratište« (O'Shea, 2012).⁷ Najveći grad je Bihać, koji je šesti grad po veličini u Bosni i Hercegovini i u kojem živi oko 50 000 stanovnika (Federalni zavod za statistiku BiH, 2015:11).

Bihać ima vrlo važno mjesto u socijalističkoj prošlosti SFR Jugoslavije. Kao prva regija koji su Titovi partizani oslobodili od »domaćih i stranih okupatora« za vrijeme Drugog svjetskog rata, Bihać je uklesan u povijest kao mjesto Prvog zasjedanja AVNOJ-a, gdje su se 26. i 27. studenoga 1941. godine stvorili prvi postulati buduće zajedničke države. Nakon završetka rata, ovaj grad na Uni postao je značajno industrijsko središte gdje je osnovu ekonomije nosila metalna, elektro, kemijska, tekstilna i grafička industrija (Općina Bihać, 2014:20). Koraci mase radnika - odlasci i povratci s početaka ili završetaka smjene u mnogobrojnim

---

⁷ Bihać je pretrpio strašna razaranja tijekom rata 1990-ih. Područje je bilo pod opsadom više od tri godine, ali ga srpska vojska nikada nije osvojila. Na početku rata srpsko je stanovništvo Bihaća napustilo grad i iselilo se u druga većinski srpska područja u zemlji ili u inozemstvo. Rat je započeo u lipnju 1992. godine kada je srpska vojska okupirala grad i započela snažno granatiranje. Bošnjačka (oko 66 % stanovništva) i hrvatska (otprilike 8% stanovništva) vojska i civili zajednički su branili grad tijekom trogodišnje opsade. Nadalje, 1993-e godine sjeverni dio područja pod opsadom, a kojega je vodio biznismen koji je postao političar, Fikret Abdić, proglasio je nezavisnost od bosanske vlade i njene vojske te počeo surađivati sa srpskim snagama. To je dodatno otežalo situaciju na bihaćkom području, koje je oslobođeno u kontroverznoj ofenzivi bošnjačko - hrvatske vojske, ubrzo nakon koje je potpisan mirovni sporazum u Daytonu. Sporazum je donio mir Bosni i Hercegovini i podijelio zemlju na Bošnjačko - Hrvatsku Federaciju (51 % teritorija) i Republiku Srpsku (49 % teritorija). Svi entiteti imaju karakteristike države unutar veće, kompleksnije države. Federacija Bosna i Hercegovina je podijeljena na 10 kantona, a Bihać je administrativno središte i najveći grad Unsko-sanskog kantona.

tvornicama, uključujući Kombiteks, Polietilenku, Šipad, Gorenje Bira i Žitoprerađu, u industrijskoj zoni grada – dirigirali su ritam svakodnevice i predstavljali kralježnicu lokalne ekonomije. Karakter i ritam grada dodatno je obilježilo prisustvo Željave, najvećeg podzemnog vojnog aerodroma u regiji, čije je postojanje usložnjavalo strukturu stanovništva koje je uključivalo i značajan postotak »vojnih lica« iz svih republika bivše SFR Jugoslavije.

Na samom početku rata, ovi industrijski i vojni objekti simultano su *ispražnjeni* i demolirani, i njihovi kosturi, ruševine i nagrizle konstrukcije grane su prošlosti, »njene mrtve grane« (Calvino, 1972:29). Željava je minirana od strane Jugoslavenske narodne armije kad se povlačila iz Bihaća, u maju 1992. godine, i od tad zjapi prazna, napuštena i zanemarena na granici Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Većina gore navedenih tvornica uništena je prvo kroz masovno granatiranje tijekom rata, a nakon rata usmjerenim propadanjem, jer su ove tvornice uhvaćene u splet nezavršenih procesa privatizacije, koje uključuju ratom započetu, dvostruku i duboko korumpiranu transformaciju vlasništva – iz kolektivnog u državno i iz državnog u privatno.⁸

Danas ove tvornice i njihovi novi vlasnici često drže bivše radnike okovane za njihove propadajuće, napola trule i privatizacijom paralizirane tvornice, koje im više ne mogu ponuditi niti osnovno zdravstveno i socijalno osiguranje (Hromadžić, 2016; Kurtović & Hromadžić, 2017). Ovi razvlašteni radnici, od kojih su mnogi bili učesnici Omladinskih radnih akcija kojima se gradila bivša država, ostaju uhvaćeni u klupko korumpirane »tranzicije«, kao radnici »na trajnom čekanju«, dakle *de facto* nezaposleni. Neki od tih radnika bili su predviđeni vlasnici, korisnici i stanovnici nezavršenog Doma penzionera u Bihaću koji danas sablasno zjapi, okovan ovlaš skrpljenim rešetkama i daskama, na obali Une, kao krhotina nezavršene buduće prošlosti.

---

⁸ Općina Bihać, u svom dokumentu *Strategija razvoja općine Bihać 2014.-2023.* (2014:20) ukazuje na neravnomjernu privatizaciju lokalnih tvornica, gdje se uspješnim smatraju dionička društva Bihaćka pivovara i Industrija mlijeka i mliječnih proizvoda, a neuspješnim Žitoprerađu, Bihaćka industrija mesa, Polietilenka, BIRA, Krajnametal i Kombiteks. U dokumentu se ne nalaze objašnjenja za individualne (ne)uspjehe.

3. Biografija praznine⁹

»Privatizacija je kada netko tko ne zna tko je pravi vlasnik i ne zna koliko to zaista vrijedi to proda nekome tko nema novca.«
(Poljski ministar privatizacije Janusz Lewandowski, vidi u Verdery, 2003:1)

Pitanje izgradnje Doma penzionera u Bihaću aktualno je još od 1976. godine kada je Zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja Republike Bosne i Hercegovine uputila Skupštini Općine Bihać (Zavodu za urbanizam) zahtjev za odobrenje lokacije. Inicijalni dokumenti iz ovog razdoblja navode da je namjena objekta bila: stalni smještaj i stanovanje umirovljenika i invalida rada (samaca i bračnih parova) te društvena aktivnost umirovljenika i invalida rada.

Lokacija za izgradnju Doma penzionera odobrena je 1978. godine u užem gradskom području »Midžić mahali«. Nakon skoro cijelog desetljeća razmatranja i pregovaranja o sredstvima i lokaciji, Samoupravna interesna zajednica (SIZ)¹⁰ umirovljeničkog i invalidskog osiguranja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine donijela je u ožujku 1986. godine »Program izgradnje, dogradnje i adaptacije objekata za stalan smještaj penzionera i invalida rada u planskom periodu 1986.-1990. godine«. Na gradnji ovih objekata radila je radna organizacija pod nazivom Društveni standard, koja je bila u sastavu Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja (Intervju s njihovim visokopozicioniranim zaposlenikom, Sarajevo, 9. 10. 2015.). Republičkim programom Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja utvrđena je izgradnja ne samo Doma u Bihaću nego i domova umirovljenika u Doboju, Mostaru, Sarajevu, Zenici, Banja Luci i Prijedoru. Budući da su sredstva za gradnju namirena iz Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja, vlasnici tih domova bili su umirovljenici sami: »Penzioneri su gradili ove domove od svojih para. Tu nema ničega državnog« (Intervju sa bivšom direktoricom jedne javne ustanove u Bihaću, 21. 9. 2015.). Na ovaj su način radnici i radnice planirali i gradili svoju budućnost, uključujući i objekte za stanovanje, liječenje i odmor. Ove ideologije

---

⁹ Većinu je podataka prikupila Lejla Čavkić u jesen 2015. godine.

¹⁰ Samoupravna interesna zajednica (SIZ) naziv je za para-državne organe u sustavu samoupravnog socijalizma bivše SFR Jugoslavije u čijoj su nadležnosti bili kultura, sport i druge društvene djelatnosti.

socijalističke »kasne dobi«, vidljive i u planovima za izgradnju ovog Doma, pretpostavljale su radnika/radnicu koji/a naporno radi i redovno »odvaja od svoje plate« da bi se »zbrinuo/la« za svoju starost, te zaslužen i relativno lagodno stari nakon završenog radnog vijeka. Iz umirovljeničkih fondova također su izdvojena sredstva za izgradnju mjesta za odmor umirovljenika (i ostalih).¹¹

U skladu s ovom vizijom i ideologijom života radnika u socijalizmu, njihovog rada i starenja, planirana je i izgradnja Doma penzionera u Bihaću. Glavni investitor za sve objekte i prostore iz programa bio je SIZ Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja BiH. Skupština općine Bihać složila se da će također učestvovati u financiranju izgradnje Doma.¹² Ipak, tek 1990-e godine odobrava se izgradnja Doma penzionera na novoj lokaciji - u ulici Petra Kočića (danas ulica 502. bihačke brigade) - na samoj obali rijeke Une. Ova nova lokacija oduševila je mnoge građane. Bivši predsjednik Udruženja penzionera i sadašnji predsjednik njegovog izvršnog odbora, navodi da je lokacija Doma prebačena na novu lokaciju »zbog doživljaja« (Intervju, Bihać 18. 9. 2015.). Mnogi su Bišćani entuzijastički podržali i iščekivali ovaj projekt, te su u svojim komentarima često vezali ideju Doma s novim, kasnosocijalističkim kulturološkim obrascima brige, obitelji, odgovornosti i starenja, tako Ana Balaban izjavljuje: »Drago mi je da neko misli i na penzionere. Takvih zgrada treba i više. Nije danas sramota biti u domu usprkos tome što imaš djecu. Djeca se razidu po svijetu, a starijem čovjeku potrebno je više razgovora i pažnje nego mlađima, jer oni se lakše snađu.« (Krajina, 1991).

---

¹¹ Na primjer, naša sugovornica prisjeća se da su se hoteli Neum i Sunce, u Neumu, gradili po jednakom principu. Dogovoreno je da se u srpnju i kolovozu ti hoteli koriste kao turistički objekti. Na taj način ostvarena sredstva punila su umirovljenički fond. U ostalim mjesecima ta su mjesta bila rezervirana za umirovljenike koji su tamo odlazili zbog reume ili nekih drugih oboljenja. Takvih hotela, tj. lječilišta koja su napravljena na takav način bilo je mnogo (Intervju s bivšom uposlenicom jedne javne ustanove u Bihaću, 21. 9. 2015.).

¹² Skupština općine Bihać složila se da financira sljedeće poslove: izrada urbanističke dokumentacije, dodjela lokacije u određenoj površini (bez naknade za građevinsko zemljište), preuzimanje obaveze za plaćanje doprinosa za izgradnju skloništa, troškovi učešća investitora u uređenju građevinskog zemljišta i preuzimanje obaveze plaćanja naknade za pretvaranje poljoprivrednog u građevinsko zemljište.

Nakon dugogodišnjih »pregovora« o načinu izgradnje i lokacije između SIZ Zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja i Općine Bihać, gradnja Doma je finalno odobrena 1990-e godine, dvanaest godina nakon inicijalnog prijedloga (Krajina, 1988). U dva smo odvojena intervjua dobili informaciju da je izgradnja počela i prije konačnog odobrenja,¹³ te da je »moment početka izgradnje Doma bio prihvaćen s aplauzom« (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, 18. 9. 2015.). Radove su, prema projektu projektnog poduzeća Dom - Investprojekt izvodila dva građevinska poduzeća: Izgradnja iz Bihaća i Hercegovina iz Hercegovine (Kudić projekt, b. d.) (fotografije 1 i 2).

Fotografije 1 i 2. Prazni Dom penzionera

(fotografirala: Lejla Čavkić, 2015)

(fotografirao: Zenaid Selimović, 2013.)

Ovi podaci s terena ilustriraju dileme i proturječnosti kasnog socijalizma u SFR Jugoslaviji, državi u kojoj su 80-ih godina prošlog stoljeća ogromna dugovanja i sve uočljivije klasne razlike postale izrazito opipljive (Archer et al., 2016:2). Ove mnogobrojne »krize« upućuju na slabost kasne socijalističke države; slabost koja se manifestirala u svim domenama društva, uključujući rast nezaposlenosti (Woodward, 1995), neriješena stambena pitanja (Archer, 2016) i krizu socijalne zaštite (Stubbs, 2002; Stubbs i Maglajlić, 2012). Bez obzira na ove

¹³ Činjenicu da se Dom počeo graditi prije zakonskog odobrenja neki od naših sugovornika su objasnili činjenicom da je u to vrijeme »Izgradnja« bila »bolesna« (Krajina, 1988), te da nije imala mnogo posla. Da bi se »Izgradnja« održala i donekle izvukla iz krize, Općina joj je dodijelila da bude izvođač radova, kako bi njeni radnici mogli raditi i zarađivati.

vidljive pokazatelje duboke krize u bivšoj SFR Jugoslaviji i SR Bosni i Hercegovini, njeni učinci su često ostali nevidljivi, zamaskirani diskursima i iskustvima rata i matricama etnonacionalizma (vidi Gilbert, 2006).

Izgradnja Dom penzionera - kao i životi radnika koje je ova institucija trebala udomiti - nasilno je zaustavljena ratom. Dom je u tom momentu bio poluzavršen, uhvaćen u bolnom »raskoraku tranzicije« između rata i mira, socijalizma i kapitalizma.

4. Ratne praznine i poslijeratne transformacije: čija je danas praznina?

Tijekom rata, zgrada Doma penzionera zjapila je napola završena, osakaćena ratnim granatiranjem, sablasno prazna, s dva visoka krana¹⁴ koji su podsjećali na nezavršenu socijalističku viziju starenja, brige i odgovornosti. Tijekom rata usporedo su se dešavale masovne političko-ekonomske preobrazbe koje su strane i domaće elite skraćeno nazivale tranzicijskim, a koje su ostale »nevidljive« mnogim građanima čiji su životi bili ratom reducirani na голу egzistenciju (Agamben, 1998). Tijekom rata doneseni su zakoni po kojima je »tadašnja društvena svojina, kao svojina svih građana, a koju su efektivno koristili radnici koji su u određenom privrednom subjektu, proglašena državnom imovinom« (Divjak i Martinović, 2009:7). Skupština je Republike Bosne i Hercegovine, dakle, 1994-e godine donijela Zakon o pretvorbi društvene svojine u državnu. Ovim putem zajednička (radnička) dobra legalno su pripala Republici Bosni i Hercegovini, to jest državi Bosni i Hercegovini (Službeni list RBiH, 33/1994). Veliki broj ljudi, preokupiran ratom, nije shvatio što se dešava: »Oni [etnonacionalne ratne elite] su jednim zakonom nama oduzeli sve, i na taj način mogli su da prodaju što hoće. Tako su i domovi penzionera postali državni. U tom trenutku mi smo ostali bez svojih para. Kada je društvena imovina proglašena državnom tokom rata, radnici su izgubili pravo nad tom zgradom« (Intervju sa bivšom direktoricom jedne javne ustanove u

---

¹⁴ Ovi su kranovi uklonjeni u srpnju 2006-e godine, nakon više od 20 godina stajanja kraj nezavršene zgrade i nakon dva desetljeća upozoravanja javnosti o opasnosti od njihova rušenja, kao i njihovoj rugobnoj estetici. Proces je uklanjanja usporen iz razloga što se pregovaralo tko je, nakon rata, zadužen za njihovo uklanjanje i tko treba da snosi troškove procesa (Krajina, 2004).

Bihaću, 21. 9. 2015.) Ove riječi i prisjećanja snažno ilustriraju afekt i efekt živuće »tranzicije«: iz rata je Dom - zajedno s masom društvenih institucija, prirodnih i materijalnih dobara - iznikao otuđen od svoje bivše vizije i svojih bivših vlasnika (bivših radnika, današnjih razvlaštenih, nezaposlenih ili penzioniranih), dakle od svojih budućih korisnika, i duboko upetljan u interesne mreže postsocijalističke države, njene »tranzicije« i privatizacije.

Nakon rata, donošenjem Okvirnog zakona o privatizaciji koji je 1998-e godine nametnuo ured Visokog predstavnika, stvoren je »pravni okvir za pokretanje postupka privatizacije državnog kapitala« (Divjak i Martinović, 2009:17). I dok mnogobrojni »stručnjaci« proizvode masovne i legitimne kritike procesa privatizacije od 1998.-e do danas - procesa koji je prožet netransparentnošću, osobnim interesima i političkim oligarhijskim igrama i monopolima koji onemogućuju ekonomski razvoj zemlje i guraju većinu njenog stanovništva u doslovnu glad (vidi Divjak i Martinović, 2009) - većina ovih lokalnih i stranih stručnjaka ne postavlja upit o samom početku procesa, otuđivanju i pretapanju zajedničke/radničke u državnu imovinu.

Pošto je sva zajednička imovina parlamentarnom odlukom 1994-e godine pretvorena u državnu, ovaj se Dom, s gomilom drugih sličnih institucija, našao na kapitalističkoj periferiji i u srcu tranzicijskih nejasnoća i polu-procesa, gdje su se kristalizirali novi akteri i institucije, uključujući novu državu, nove subdržavne institucije, kantone, općine, međunarodnu zajednicu i privatne interese. Ipak su se na zaštitu Doma prvi osvrnuli penzioneri i njihovo udruženje. Već 1997-e godine Udruženje penzionera pokušalo je »pokriti« tj. zaštititi Dom od propadanja, jer su ga doživljavali kao svoj Dom (Intervju sa bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, 18. 9. 2015.). Njihov je cilj bio da Dom dobije krov, pa da nakon toga traže način kako da ga osposobe. Međutim, Udruženje nije moglo osigurati sredstva za obnovu. Pensioneri su se pokušali povezati s Federalnim zavodom za mirovinsko (penzijsko) i invalidsko osiguranje (MIO/PIO) Sarajevo, Općinom Bihać i Vladom Unsko-sanskog kantona. Svuda su dobili podršku, ali sredstava (navodno) nije bilo (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, 18. 9. 2015.). Globalne političke i ekonomske elite također su se uključile u proces preko svog Visokog predstavnika, Peddy Ashdowna, koji je, u svom tipično

pokroviteljskom nastupu, navodno izjavio da Udruženje s Domom nema ništa, te da je to pitanje u nadležnosti MIO/PIO i Vlade FBiH. Tad su se penzioneri, razvlašteni i ukoreni, povukli (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, 18. 9. 2015.).

U međuvremenu se pojavilo i pitanje vlasništva zemljišta. Prije rata, u »onom sistemu«, u svrhu građenja Doma na lokaciji kraj Une, provođeno je izuzimanje zemljišta. Za ovaj je proces znala većina naših sugovornika, jer kako jedan od njih navodi, »to su bila takva vremena« (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, 18. 9. 2015.). Vlasnički odnosi zemljišta na kojem se nalazi objekt nikad nisu riješeni, jer »zemlja nije čista« (Intervju s direktoricom PIO-a Unsko-sanskog kantona, Bihać, 16. 9. 2015.). Iz ovoga razloga objekt nikada nije uknjižen jer su tri parcele na kojima se nalazi, prije njegove gradnje bile u privatnom vlasništvu (Intervju s visokopozicioniranim uposlenikom PIO-a Sarajevo, Sarajevo 9. 10. 2015.). Rat, etničko čišćenje i masovno kretanje stanovništva dodatno su zakomplicirali proces, jer je do spora došlo s vlasnikom jedne od navedene tri parcele, bivšim profesorom iz Bihaća koji je tijekom rata izbjegao u Banja Luku i koji za svoju parcelu danas navodno traži 400 000 konvertibilnih maraka (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, Bihać, 18. 9. 2015.). Ovi »nesređeni papiri« - tipični artefakti bosanske tranzicije - navodno su pokolebali i jednog mogućeg investitora iz Švedske koji je bio zainteresiran za kupovinu Doma, ali koji je navodno odustao kada je čuo za problem neriješene parcele. Dodatnu je komplikaciju predstavljala i privatizacija Građevinskog poduzeća Izgradnja. Naime, kada je ista privatizirana, novi vlasnik nije htio dati dokumentaciju Doma na uvid, čime je situacija još više otežana (Intervju s bivšim predsjednikom Udruženja penzionera, Bihać, 18. 9. 2015.).

Na raskrižju privatizacije, tranzicije, lokalnih i državnih interesa, Dom penzionera danas zjapi nedovršen (*fotografije 3 i 4*), okovan daskama i rešetkama koje je postavio njegov »vlasnik« Penzijsko i invalidsko osiguranje, ali koje ne sprečavaju Bišćane da i dalje unutra ulaze. Ovaj objekt »je ničiji pa se i ne zna tko bi ga to čuvao« (pomoćnik inspektora u bihaćkom MUP-u, Bihać, 29. 9. 2015.). Sablasnu zgradu Doma u međuvremenu su zauzeli novi, nenamjenski »stanari« - mladi ljudi i beskućnici koje je »tranzicija« proizvela tj. pretvorila u

etnonacionalnu, nezaposlenu, osiromašenu, razočaranu i (naizgled) apatičnu mladež koja *aktivno* sebe samo-isključuje iz lokalnog političkog procesa (vidi Greenberg, 2010, 2011; Hromadžić, 2014; Kurtović, 2011), te permanentno »nešto čeka« (vidi Čelebičić, 2016), najčešće odlazak iz zemlje. Napušteni Dom u samoj jezgri grada njegovi su novi stanari preimenovali u »građa« ili »građevina« i preoblikovali u žarište noćnog okupljanja gdje se sastaju, piju alkohol, konzumiraju drogu i seks (Čelebičić, 2013).

Fotografije 3 i 4. Prazni Dom penzionera

(fotografirala: Lejla Čavkić, 2015.)

U rujnu 2015-e, posjetili smo Dom s namjerom da i fotografski zabilježimo njegovo trenutno stanje. Tijekom fotografiranja prišao nam je jedan od stanara iz obližnje zgrade, zaintrigiran onim što radimo te započeo razgovor. On se, kako je napomenuo, u zgradu pored Doma penzionera doselio prije dvije godine i od tada svakodnevno svjedoči »problemu s narkomanima«. Pokazao nam je ulaz koji je Penzijsko i invalidsko osiguranje zgradilo, a koji je razvaljen, te je svojim tijelom demonstrirao kako se kroz njega može i dalje ulaziti u objekt. Požalio nam se da su česte intervencije policije, te da je zadnja bila prije mjesec dana. Ljudi koji žive blizu doma, nastavio je, moraju zvati policiju zbog nesnosne galame.

Ova, kako je naš sugovornik zove »ničija zgrada«, dakle, postaje paradoksalna: »prazna«, a izvor buke. Buka je ovdje »zvuk tranzicije«, eho buduće prošlosti, koja podsjeća na ispražnjene socijalističke ideologije rada, života i smrti, te na izbrisane kategorije »ljudi i

stvari«. Ova evakuirana praznina umjesto starih radnika udomljava lumpen populaciju: beskućnike i mlade ljude bez budućnosti i iluzija, duboko razočarane u poredak i »praznu državu bez sistema« (Hromadžić, 2015a). Nezavršena i »ničija«, »neuknjižena, al' opipljiva«, prazna zgrada s papirima »koji nisu čisti« zjapi po danu simbolično prazna, prepuna smeća: najčešće su to prazne flaše alkoholnih i drugih pića, narkotični materijali – medicinske šprice i igle, te razni papiri, kartoni i ukradeni predmeti (šteke cigareta, veće količine alkoholnih pića, a jednom čak i bicikl) (pomoćnik inspektora u bihaćkom MUP-u, Bihać, 29. 9. 2015.). Ovo smeće postaje arheološki artefakt tranzicijske sadašnjice. Noću ova »prazna« zgrada privlači zombije tranzicije - mlada, iglama izrezbarena tijela, koja okupljena oko vatre pjevaju »zapadne melodije« i krikovima podsjećaju na neostvarenu buduću prošlost. Nekad ove krikove poprati ledena tišina, kad se netko mlado tijelo (namjerno) sunovrati s vrha zgrade na njene betonske obronke ili rupe nezavršenih liftova.¹⁵ Umjesto starih radnika, penzionera čiji su se životi ovdje trebali gasiti sporo i lagodno, ovdje danas »u miru« umiru djeca dvostruke bosanske tranzicije.

5. Umjesto zaključka: evakuacija praznine

U prosincu 2015-e, lokalni *online* portal ABC objavio je kako je Penzijsko i invalidsko osiguranje Sarajevo donijelo odluku da se Dom penzionera u Bihaću proda (abc.ba, 2015). S obzirom na brojne nejasnoće i proturječne informacije, odgovor smo potražili u samom Osiguranju. Kako nam je tamo rečeno, iako »zemlja nije čista«, sam objekt se ne nalazi na spornoj parceli, pa stoga nema prepreke za prodaju samog objekta, čime će započeti novi proces tranzicijske vizije i preobrazbe »ljudi i objekata« na Balkanu. U međuvremenu, prazna zgrada Doma penzionera, podsjeća na efekte i afekte transformacije javnog dobra u državno vlasništvo, te državnog u privatno vlasništvo. Ruševine u samom središtu Bihaća i praznine

---

¹⁵ U jednom slučaju, djevojka je kroz ovaj otvor pala s velike visine, ali joj je pad ublažila gomila smeća u dnu objekta, tako da je preživjela pad. Pored nesretnih slučajeva, policijski izvještaji i lokalni portali navode i par slučajeva samoubojstva. U jednom takvom slučaju, jedna je osoba sebi oduzela život skočivši s kрана koji je bio postavljen uz objekt, a bilo je i drugih slučajeva gdje su osobe svoj život okončale skokom sa samog objekta (vidi Buzimljani.ba, 2012; abc.ba, 2014)

Relikvije buduće prošlosti...

prepune uspomena na »poredak kojeg nema«, također podsjećaju na povlačenje socijalističke države i njenih usluga u kontekstu u kojem se mnogi građani još uvijek sjećaju kako se država nekad brinula za njih. Ova nedovršena i devastirana zgrada, te život i smrt koje ona utjelovljuje, upućuju na to da tranzicija nije linearna, nego ciklična, spiralna i da umjesto u »demokratski prosperitet« vodi svugdje i nigdje, te uklanja sadašnjost u ime buduće prošlosti i dislocirane budućnosti (Hromadžić, 2014; 2015a).

U kontekstu u kojem dominiraju »nesređeni papiri«, »ničije zemlje«, i »zemljišta koja nisu čista«, Dom penzionera i njegovi korisnici predstavljaju epicentar »tranzicije« - njeno bilo i njen »lokalizirani« karakter. Ove tektonske transformacije - od kojih je Dom penzionera u Bihaću samo jedan, unikatan i bolan primjer - nisu anomalije, već posljedice neoliberalnog poretka i ideologije te prakse privatizacije (ne)sputanog kapitalizma na Balkanu i izvan njega. Ove su praznine dakle nekropole - žrtvene zone i vizualne refleksije transformacije privatizirane države kojom mali broj ratom stvorenih elita gazduje bez ograničenja, te kroz prizme privatizacije i tranzicije oblikuje živote i smrti ljudi u BiH.

Ovi procesi nisu isključivo bihaćki, niti bosansko-hercegovački.¹⁶ Naravno, u ovom kontekstu, koji je prožet simultanim i duboko isprepletenim postsocijalističkim i poslijeratnim transformacijama, etnografija praznine te društveni život koji se oko nje i kroz nju ostvaruje izričito su bogati i istraživački dostupni kao relikti buduće prošlosti. Ipak, mnogobrojne druge praznine, ideološko-materijalne, također prožimaju prostore, terene i svakodnevnice ljudi u ostatku Jugoistočne Europe, kao što studije poput Pelkmansove (2003) u postsocijalističkoj gruzijskoj Adžariji izrazito dobro demonstriraju. U svrhu boljeg razumijevanja mnogobrojnih i alternativnih »tranzicija« bitno bi bilo istražiti kako ljudi u ovim srodnim, a ipak unikatnim, kontekstima, u skladu sa svojim povijestima, ekonomijama i utopijama, koriste, nastanjuju i

---

¹⁶ U samom Bihaću postoji mnogo ostataka buduće prošlosti koji vane za istraživanjem, uključujući sablasnu i bolnu industrijsku zonu grada. U okviru Bosne i Hercegovine brojne su građevine u sličnim situacijama, uključujući Dom penzionera u Nedžaricima te bivše industrijske zone u većini gradova.

pretvaraju i ove prostore u neke druge— gotovo nestvarno poznate (*uncannily familiar*) — relikte, neke druge svakodnevnice.

Literatura:

abc.ba (2014). »Bihać: pao kroz otvor za lift i slomio ruku i nogu«, <http://abc.ba/novost/23611/bihac-pao-kroz-otvor-za-lift-i-slomio-ruku-i-nogu>, Bihać, 22. 10. 2014. (18. 1. 2016.)

abc.ba (2015). Federalni PIO prodaje »građevinu« Doma penzionera u Bihaću, Bihać, 5. 12. 2015, <http://www.abc.ba/novost/38227/federalni-pio-prodaje-gradevinu-doma-penzionera-u-bihacu>, (2. 6. 2016.)

Agamben, Giorgio (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Palo Alto: Stanford University Press

Anderson, Benedict (1991). *Imagined Communities*, London: Verso

Archer, Rory; Duda, Igor; Stubbs, Paul (eds.) (2016). *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Aldershot: Ashgate

Archer, Rory (2016). Paid for by the workers, occupied by the bureaucrats' housing Inequalities in 1980s Belgrade, in: Archer, Rory, Duda, Igor; Stubbs, Paul (eds.) (2016). *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Aldershot: Ashgate, p. 58-96

Arsenijević, Damir (ed.) (2014). *Unbriable Bosnia-Herzegovina: the fight for the commons*, Baden: Nomos Southeast European Integration Perspectives

Burawoy, Micheal; Verdery, Katherine (1998). *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, Lanham: Rowman and Littlefield

Burawoy, Michael (2001). Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes, *American Journal of Sociology*, 106(4):1099-1120

Buzimljani.ba (2012). »Bihać: Pao sa zgrade Doma penzionera«, 21. 11. 2012., http://buzimljani.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2085:biha-pao-sa-zgrade-doma-penzionera-&catid=101:usk-a&Itemid=553, (18. 1. 2016.)

Calvino, Italo (1972). *Invisible Cities*, New York: Harcourt Brace Jovanovich

- Creed, Gerald (1997). *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, University Park: Penn State University Press
- Čelebičić, Vanja (2013). *Waiting is Hoping: Future and Youth in a Bosnian Border Town*, PhD dissertation, Manchester: Social Anthropology, University of Manchester
- Čelebičić, Vanja (2016). Čekanje i nada: život mladih u Bihaću nekad i danas, *Holon*, prihvaćeno za objavu!
- De Genova, Nick (1997) Photo Essay: The Junkyard of the Futures Past, *Anthropology and Humanism*, 22(2):171-17
- Divjak, Boris; Martinović, Aleksandra (2009). *Privatizacija državnog kapitala u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Transparency International
- Donais, Timothy (2002). The Politics of Privatization in Post-Dayton Bosnia, *Southeast European Politics*, 3(1):3-19
- Donais, Timothy (2005). *The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia (Contemporary Security Studies)*, New York, NY: Frank Cass
- Federalni zavod za statistiku BiH (2015). *Unsko-sanski kanton u brojkama*, Sarajevo: Federalni zavod za statistiku, <http://www.fzs.ba/Podaci/KantBr1.pdf>, (8. 6. 2016.)
- Gal, Susan (1994). Gender in the Post-Socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary, *East European Politics and Societies*, 8(2): 256-286
- Gilbert, Andrew (2006). The past in parenthesis: (Non)postsocialism in post-war Bosnia Hercegovina, *Anthropology Today*, 22(4):14-18
- Greenberg, Jessica (2010). "There's Nothing Anyone Can Do About It": Participation, Apathy and "Successful" Democratic Transition in Postsocialist Serbia, *Slavic Review*, 69(1):41-64
- Greenberg, Jessica (2011). On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty In Postsocialist Serbia, *American Anthropologist*, 113(1):88-100
- Harvey, David (2003). *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press
- Harvey, David (2004). The "new" imperialism: accumulation by dispossession, *Socialist Register*, 40:63-87
- Hedges, Chris; Sacco, Joe (2012). *Days of Destruction, Days of Revolt*, New York: Nation Books
- Herzfeld, Michael (2005). *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, 2nd ed., New

York: Routledge

Hošić, Irfan (2016). Industrijska zona Bihać: dizajnerska produkcija u bihaćkim poduzećima u vremenu socijalizma, *Holon*, prihvaćeno za objavu!

Hromadžić, Azra (2014). Only When the Spider Web Becomes Too Heavy: Youth, Unemployment and the Social Life of Waiting in Postwar and Postsocialist Bosnia-Herzegovina, *Journal of Social Policy*, (11):45-87

Hromadžić, Azra (2015a). *Citizens of an Empty Nation: Youth and State-making in Postwar Bosnia and Herzegovina*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press

Hromadžić, Azra (2015b). "Where Were They Until Now?" Aging, Care, and Abandonment in a Bosnian town, *Etnološka tribina*, 45(38):3-29

Hromadžić, Hajrudin (2016). Primjer industrijske proizvodnje u socijalizmu: nacrt studije slučaja tvornice Kombiteks Bihać (SFR Jugoslavija, SR Bosna i Hercegovina), *Holon*, prihvaćeno za objavu!

Humphrey, Caroline (1991). "Icebergs', Barter, and the Mafia in Provincial Russia", *Anthropology Today*, 7(2):8-13

Humphrey, Caroline (1999). *Marx Went Away, but Karl Stayed Behind*, Ann Arbor: University of Michigan Press

Humphrey, Caroline (2002) *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*, Ithaca: Cornell University Press

Jašarević, Larisa (2011). *Intimate Debt: Health and Wealth on the Bosnian Market*, Bloomington: Book manuscript under contract with the University of Indiana Press

Koselleck, Reinhart (2004). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, New York: Columbia University Press

Krajina (1988). Napokon je krenulo, Bihać, 19. 8. 1988., str. 6

Krajina (1991). Šta mislite o izgradnji Doma penzionera u Bihaću, Bihać, 1. 2. 1991., str. 8

Krajina (2004). Izgradnju čeka 14 godina, Bihać, 29. 5. 2004., str. 12.

Kudić projekt (b. d.). *Procjena građevinske vrijednosti projekata »Dom penzionera« u Bihaću*, Bihać, neobjavljeni rad

Kurtović, Larisa (2011). What is a Nationalist? Some Thoughts on the Question from Bosnia

Herzegovina, *Anthropology of East Europe Review*, 29(2):242-253

Kurtović, Larisa (2016). Future conditional: Precarious lives, strange loyalties and ambivalent subjects of Dayton BiH, in: Jansen, Stef; Brković, Čarna; Čelebičić, Vanja (eds.) (2016). *Negotiating social relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral entanglements*. Aldershot: Ashgate, u tisku!

Kurtović Larisa; Hromadžić, Azra (2017). Cannibal States, Empty Bellies: Protest, History and Political Imagination in Post-Dayton Bosnia, *Critique of Anthropology*, prihvaćeno za objavu!

Majstorović, Danijela; Vučkovac, Zoran; Pepić, Anđela (2016). From Dayton to Brussels via Tuzla: post-2014 economic restructuring as europeanization discourse/practice in Bosnia and Herzegovina, *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4):661-682

Mitchel, Timothy (1999). Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires, *Middle East Report*, (29)1:28-33

Mujanović, Jasmin (2014). The Baja Class and the Politics of Participation, in: Arsenijević, Damir (ed.) (2014). *Unbriable Bosnia-Herzegovina: The Fight for the Commons*, Baden: Nomos Southeast European Integration Perspectives, p. 135-144

O'Shea, Brendan (2012). *Bosnia's Forgotten Battlefield: Bihac*, Stroud: Spellmount

Pelkmans, Mathijs (2003). The social life of empty buildings: imagining the transition in post-Soviet Ajaria, *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology*, (41):121-135

Pugh, Michael (2002). Postwar Political Economy in Bosnia and Herzegovina: The Spoils of Peace. *Global Governance*, 8(4):467-82

Službeni list RBiH, br. 33/1994, Sarajevo: JP NIO Službeni list Bosne i Hercegovine

Srdić, Milutin (ur.) (1979). Omladinske radne akcije, *Pravna enciklopedija*, Beograd: Savremena administracija

Strategija razvoja općine Bihać 2014.-2023. (2014).

<http://www.bihac.org/strategija/Strategija%20razvoja%20opcine%20Bihac%202014-2023.pdf>, (18. 1. 2016.)

Stubbs, Paul (2002). *Globalisation, Memory and Welfare* Regimes in Transition: Towards an

Anthropology of Transnational Policy Transfers, *International Journal of Social Welfare*, 11(4):321-330

Stubbs, Paul; Maglajlić, Reima, Ana (2012). Negotiating the Transnational Politics of Social Work in Post-conflict and Transition Context: Reflections from South-east Europe, *British Journal of Social Work*, 42(6):1174-1191

Verdery, Katherine (2003). *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*, Ithaca: Cornell University Press

Woodward, Susan (1995). *The Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington, D. C.: Brookings Institution

Azra Hromadžić*

Lejla Čavkić*

RELICS OF THE FUTURE PAST:

THE EMPTY RETIREMENT HOME IN BIHAĆ

Abstract

In this article we explore the gap between the dominant discourse of transition/privatization and postsocialist living realities in Bosnia and Herzegovina. In Bosnia and Herzegovina, the process of economic and political transition is further complicated by the burden of war, so that in the Bosnian case we speak of a “double transition”: from war to “peace” and from socialism to capitalism. Inspired by our ethnography of emptiness and by the photo essays “Junkyards of the Future Past” (De Genova, 1997) and “Days of Destruction, Days of Revolt” (Hedges & Sacco, 2012), in this article we analyze the effects of the Bosnian “transition” through the prism – more specifically genealogy and biography – of one “empty” institution in Bihać. This building is a never completed retirement home in

---

* Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, 209 Maxwell Hall, US- 13244 Syracuse, NY, ahromadz@maxwell.syr.edu

* Faculty of Pedagogy, University of Bihać, Luke Marjanovića b. b., BA- 77 000 Bihać, lejla.cavkic@gmail.com

Relikvije buduće prošlosti...

the center of postwar and postsocialist Bihać, a city on the northwestern edge of the country. The building remains eerie, semi-empty and skeleton-like, a shadow and a symbol of the unmaterialized socialist past and the corrupt, perpetually transitioning and privatizing present. Ethnographic focus on the building, and not on a “place” or a “population,” is conscious, and it reflects the importance of material objects in the context of larger transformations of collective and state ownership. Specifically, we place this huge, abandoned and ghostly building in the sphere of political economy, in the anthropological, therefore broad and contextualized, meaning of that concept. In short, we use an empty building as an analytical and hermeneutic “tool” with which to grasp, describe, and explain the effects of postwar and postsocialist “transitions” on “people and objects” in the context of Bihać and beyond.

Key words: *emptiness, transition, property, socialism and postsocialism, war and postwar peace, materiality, ethnography, Bosnia and Herzegovina, Bihać*